

Paweł Marek Mrowiński*

EWA DOMAŃSKA

Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała
[*Necros. Introduction to death body's ontology*]

Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018, ss. 368

RECENZJE

Słowa kluczowe: biopolityka, ciało, nekropolityka, szczątki, śmierć

Keywords: biopolitics, body, death, corps, necropolitics

Abstrakt: Recenzowana monografia pt. *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała* autorstwa prof. Ewy Domańskiej (UAM) stanowi wycinkowe rozważania na temat statusu ontologicznego ludzkiego martwego ciała i szczątków, traktowanych w kategoriach podmiotowych. Autor recenzji przedstawiając założenia metodologiczne pracy, jej główne cele oraz strukturę wskazuje na najistotniejsze, z perspektywy politologicznej, elementy oraz pojęcia rozważań. Wskazuje również na możliwości badawcze, jaki daje termin „nekropolityka” (historyczna) oraz wyznacza potencjalne pole do jego eksploracji przez nauki o polityce.

Abstract: Reviewed monography *Necros. Introduction to death body's ontology* by prof. Ewa Domańska (AMU) is a fragmentary reflection on ontological status of dead body and corps (treated subjectively). Review's author presenting the methodological assumptions of the work, its main goals and concepts of consideration for political scientists. Author also

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-7981>, doktorant na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. Laureat II nagrody w konkursie na Debiut Historyczny Roku 2018 oraz wyróżnienia w konkursie na najlepszą pracę magisterską z zakresu wiedzy o teatrze, widowisku i performansie organizowanym przez Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego w Warszawie za rozprawę pt. „I wtedy nadszedł ów straszny Oktober”. *Egzekucje publiczne w Warszawie (październik 1943–luty 1944)*. Ujęcie performatywne. Email: p.m.mrowinski@gmail.com.

indicates how the term (historical) "necropolitics" could be used by political science and sets a potential field for its scientific exploration.

Bez względu na wiarę, wśród ludzi istnieje przekonanie, że śmierć jest ostatecznym końcem. Osoby wierzące postrzegają ją jako przejście z życia doczesnego do życia wiecznego, zaś niewierzące uznają, że jest to kres wszystkiego, nic poza tym nie ma. To co pozostaje wśród żywych po zmarłym to pamięć o nim oraz jego doczesne szczątki, które winny być otoczone specjalną czcią. Pomimo owej czci, rzadko kto twierdzi, że mają one jakkolwiek sprawczość (poza symboliczną). Książka *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała* kompletnie odrzuca powyższą powszechną opinię. Pokazuje ona, że martwe ciało nie jest jedynie przedmiotem, ale posiada status organicznego podmiotu, który posiada sprawczość.

Autorka pracy, Ewa Domańska jest profesorem w Instytucie Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz od 2002 roku *visiting associate professor* w Department of Anthropology, Stanford University w USA. Obszar jej zainteresowań badawczych i naukowych jest nader rozległy. Obejmuje współczesną anglo-amerykańską teorię i historię historiografii, porównawczą teorię nauk społecznych i humanistycznych, a także posthumanistykę i humanistykę ekologiczną. Wśród obszernej bibliografii badaczki warto przywołać kilka najbardziej znaczących prac jej autorstwa: *Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej*¹; *French Theory w Polsce* (z Mirosławem Łobą)², *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*³, *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*⁴, *Mikrohistorie: spotkania w międzyświatach*⁵.

Pomimo że prof. Domańska wyrasta z pola nauk humanistycznych i w przede wszystkim w ramach nich się porusza, od lat skłania się ku odrzuceniu separacji, wskazując potrzebę łączenia humanistyki z naukami społecznymi, jak również z naukami ścisłymi. Dzięki pracy na uczelniach amerykańskich profesor jest pewnego rodzaju przekaźnikiem nowej idei i teorii, które od dłuższego czasu stara się zaszcześcić w polskiej nauce. Przez wielu uznawana jest za swoistą akademicką *enfant terrible*, która wzburza spokojne prądy rodzimych badań. Nie sposób jednakże nie stwierdzić, że jej działalność stanowi istotny czynnik pobudzający humanistykę oraz nauki społeczne do głębszych refleksji, do próby wykorzystania nowych idei oraz poszerzenia horyzontów intelektual-

---

¹ E. Domańska, *Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej*, Warszawa 2012.

² E. Domańska, M. Łoba, *French Theory w Polsce*, Poznań 2010.

³ E. Domańska, *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, Poznań 2010.

⁴ E. Domańska, *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań 2006.

⁵ E. Domańska, *Mikrohistorie: spotkania w międzyświatach*, Poznań 2005.

nych na gruncie nauki polskiej. Właśnie taka bez wątpienia jest jej najnowsza praca na temat martwego ciała.

Nekros podzielony jest na dwie zasadnicze części. Poprzedzone zostały przedmową i wprowadzeniem, które stanowią zaprezentowanie tematyki, metodologię oraz zakres problemowy. W przedmowie autorka przedstawia studia martwego ciała (*dead body studies, corpse studies*) jako odrębną dziedzinę badawczą, jak również uwypukla główne przyczyny, jakie stoją za zajęciem się ową tematyką. Tłumaczy, dlaczego badania martwego ciała winne być traktowane samodzielnie, w pewien sposób dystansując je przykładowo od tanatologii. Ponadto wskazuje najważniejsze metody badań wykorzystane w pracy oraz najważniejsze źródła i literaturę przedmiotu.

Nader istotne w przedmowie są cele badawcze, jakie przed sobą i swoją książką stawia badaczka, których, jak sama podkreśla, jest szereg. Jednakże nadrzędnym dążeniem pracy jest próba upodmiotowienia ludzkiego martwego ciała i szczątków, uwypuklenie ich aspektów pozakulturowych i nie tylko symbolicznej sprawczości. Z uwagi na problematyczność krótkiego trwania zjawisk społeczno-kulturowych, które uzasadniają traktowanie szczątków w kategoriach przedmiotów, badaczka pragnie ukazać martwe ciało w perspektywie długiego trwania jako specyficzną formę życia oraz jako część ekosystemu. Prof. Domańska przedstawia ten cel w kategoriach etycznych, w efekcie którego można ukazać ontologię martwego ciała: jego status, wielopostaciowość, sposoby przemian i możliwe scenariusze przyszłości.

Powyższym celom służyć ma szereg pytań badawczych: czy człowiek po śmierci w sensie organicznym pozostaje nadal człowiekiem, czy staje się rodzajem rzeczy? Czy człowieczeństwo żywych różni się od człowieczeństwa martwych (jeżeli ci nadal uważani są za ludzi)? Czy szczątkom należy się szacunek z uwagi na to, kim osoba była za życia, czy może z uwagi na sam fakt istnienia jako śladu człowieka? Jak zmieniające się normy społeczne i kulturowe wpływają na postrzeganie ludzkich szczątków?

Kolejna część stanowi wprowadzenie do ontologii martwego ciała i szczątków. Prof. Domańska wskazuje w niej na najważniejsze kierunki w badaniach nad tą tematyką, najistotniejsze prace oraz przedstawia w niej idee humicznych fundamentów świata, uzasadnia zasadność dychotomii żywe/martwe. Istotnym elementem wstępu jest wprowadzenie pojęcia „nekropery” jako sprawcy zdolnego do kreowania zmian w otoczeniu, które to stanowi odpowiedź na prowadzone w humanistyce oraz naukach społecznych dyskusje na temat sprawczości podmiotu. Ponadto nader ważne jest ukazanie zbudowanej przez autorkę aparatury pojęciowej oraz najważniejszych teorii, które stanowią budulec całej pracy. Pomimo że jest to wyjątkowo gęsty i (czasem) abstrakcyjny rozdział, to gruntowne jego poznanie stanowi warunek konieczny do dokładnego śledzenia wywodu autorki na kolejnych kartach książki.

Publikacja, poza wspomnianymi rozdziałami wprowadzającymi, podzielona jest na dwie zasadnicze części. Pierwsza, zatytułowana „Nekropolityka” doty-

czy sposobów odnoszenia się do szczątków oraz różnych sposobów postępowania z nimi, uwikłanych w doraźne oraz długofalowe interesy władzy i polityki. Kwestia ta zostaje zaprezentowana w czterech rozdziałach, wskazując różne aspekty polityczności szczątków. W rozdziale pierwszym (*Homo necros: fenomen obozowego mużulmana*) badaczka omawia zjawisko obozowego mużulmana. Przywołuje ona w tym miejscu pojęcie „biopolityki” stworzone przez Michela Foucault, wskazując mużulmana jako skrajny biopolityczny przykład kontroli nad ludzkim ciałem⁶.

Kolejny rozdział (*Nekropolityka historyczna: repatriacja szczątków Witkacego*) przywołuje historię przeniesienia szczątków pisarza Stanisława Ignacego Witkiewicza. Według autorki jest to skrajny przykład nekronacjonalizmu oraz polityki martwych ciała. Wychodząc od pojęcia „nekroprzemocy” (Jason De Leon) ukazane zostały efekty prowadzonej względem szczątków polityki, która doprowadza do niszczenia grobów, pobliskich szczątków, zaś powtórne pogrzeby przeradza w swoiste spektakle.

Rozdział trzeci poświęcony jest tzw. zwrotowi sądowemu (*forensic turn*) związanemu z ruchem ekshumacyjnym, który w szerszej perspektywie ukazuje transformacje społeczeństwa dyscyplinowanego przez władzę (M. Foucault) w społeczeństwo kontroli⁷. Omawiając ową tematykę na przykładzie ludobójstw i masowych mordów, badaczka pokazuje kryzys ludzkiego świadka, który traci swoją wiarygodność na rzecz dowodów materialnych (szczątków). Z tą kwestią również związany jest kolejny rozdział – *Prawda forensyczna: przypadek ekshumacji w Jedwabnym*, w którym zrekonstruowana została debata z 2001 roku na temat mordu na Żydach mieszkających w Jedwabnym, tez książki Jana T. Grossa *Sąsiedzi*, jak również zasadności ekshumacji. Dyskusja, będąc na wskroś uwikłana w bieżące sprawy polityczne, uwypukla wspomniany *zwrot forensyczny* – w centrum zainteresowania stają nie ofiary, lecz ich zdepersonalizowane szczątki, będące dowodem materialnym (uznawanym za istotniejszy niżeli zeznania świadków). Ruch ekshumacyjny przedstawiony został jako patologia sprawiedliwości tranzytowej, będący swoistą kartą przetargową w konfliktach pamięci.

Kolejne rozdziały składają się na drugą część książki – „Eko-nekro”. Zaprezentowano w nich perspektywę ekologiczno-nekrologiczną, której celem jest upodmiotowienie szczątków oraz wskazanie ich sprawczości. W pierwszym rozdziale owej części (*Ekologia dekompozycji: przestrzenie Zagłady*) autorka przedstawia odmienną od dotychczas obowiązującej perspektywę rozważań na temat przestrzeni poobozowej oraz innych miejsc masowych grobów. Zamiast traktowania ich w sposób tabuizowany, autorka prezentuje ujęcie szczątków jako organicznego habitatu i wielogatunkowej formy życia. Tym sposobem przenosi rozważania ze sfery kultury do biologicznie postrzeganych procesów rozkładu w miejscach masowych grobów. Tematowi przestrzeni pochówków poświęcony

⁶ M. Foucault, *Narodziny biopolityki. Wykłady z College de France, 1976*, Warszawa 2012.

⁷ Tamże.

jest rozdział szósty książki – *Nekroekumena: cmentarze protestanckie a ekoreformacja*. Refleksja na temat zaniedbanych cmentarzy protestanckich na terenie Polski umieszczona jest w kontekście ekologicznej historii ratowniczej, w ramach której autorka zamiast koncentrowania się na walorach architektonicznych/społecznych/kulturowych rozważa cmentarze jako eko- i geo-systemy. W ramach tego podejścia ukazana została ontologia statusu szczątków ludzkich jako wielogatunkowej formy życia, stanowiącego łańcuch troficzny.

Kolejny rozdział (*Biourny: grobowy kult drzew*) skupia się na niekonwencjonalnych sposobach pochówku urnowego z wykorzystaniem biodegradowalnych pojemników, w których oprócz prochów zmarłego umieszcza się ziarna lub sadzonki roślin. W owym rozdziale badaczka przygląda się idei kontynuacji życia w postaci rośliny oraz próbą jej urzeczywistnienia przy pomocy technologii.

Rozdział *Vestigia: szczątki ofiar bomby atomowej w Hiroszynie* rozpatruje status szczątków ofiar z roku 1945. W wyniku eksplozji bomby ciała osób przebywających w epicentrum „wyparowały” pozostawiając pewnego rodzaju cień na podłożu (na wystawie w Hiroszima Peace Memorial Museum eksponaty określone są mianem „ludzkim cieni wypalonych w kamieniu”). Autorka, powołując się na badania z dziedziny biochemii i biofizyki, weryfikuje ową interpretację, wskazując materialność śladów i stałą obecność zatowizowanych pozostałości szczątków w kamieniu. Owe rozważania ujawniają specyficzny typ technologicznej przemiany nekrotycznej, która została określona mianem adherencji (wszczepienia w podłoże).

Ostatni rozdział (*Diamenty pamięci: węglowe formy życia*) poświęcony jest diamentom pamięci – kryształom tworzonym z ludzkich prochów. Autorka analizuje motywy osób, decydujące o takim zachowaniu prochów bliskich. Jednocześnie prof. Domańska wskazuje, że pełnią one rolę swoistych relikwii.

W zakończeniu autorka wskazuje pokrewieństwo swoich rozważań z myślą oświeceniową, jednocześnie kładąc znaczący nacisk na jedną zasadniczą różnicę – badaczka zmniejsza dystans pomiędzy religią a nauką, starając się zastosować podejście postsekularne. Ponadto w zakończeniu prof. Domańska snuje wizję na przyszłość, zarówno na temat grzebania szczątków oraz potrzeby poszukiwania alternatywnych sposobów, jak również samej (sub)dyscypliny *death body studies*, która jej zdaniem będzie stawać się coraz ważniejsza w ramach przyszłej nauki.

Biorąc pod uwagę na daleko posuniętą interdyscyplinarność, czy wręcz transdyscyplinarność publikacji, autorka „pozwoliła sobie na pluralizm i eklektyzm metodologiczny”⁸, który jej zdaniem staje się warunkiem koniecznym interesujących możliwości interpretacyjnych oraz daje możliwość na integrację nauk (co stanowi istotny cel pracy). Spośród najważniejszych metod badawczych warto wskazać etnograficzne badania terenowe (m.in. w Argentynie, Holandii, Japonii, Chinach, Meksyku czy też Brazylii). wykorzystujące obserwację

⁸ J. Sławiński, *Wzmianka o eklektyzmie*, «Teksty» 1980, nr 1.

uczestniczącą i ustrukturowaną. Ponadto badaczka posiłkowała się pogłębionymi wywiadami: eksperckimi, narracyjnymi i nieukierunkowanymi. Przy analizie materiału historycznego wykorzystano wiedzę z zakresu krytyki źródeł, stosując m.in. metodę głębokiego odczytania tekstu, analizę dyskursu, semiotykę, hermeneutyczną interpretację tekstu. Dodatkowo posłużono się analizą przypadków oraz teorią ugruntowaną.

W skład bibliografii, zarówno literatury przedmiotu jak i źródeł, wchodzi prace z zakresu nader zróżnicowanych dziedzin – historii, antropologii, politologii, socjologii, nauk prawnych, nauk ścisłych (m.in. biotechnologii, fizyki). Nader istotny jest fakt, że dominują w niej prace zagranicznych badaczy, opublikowane przede wszystkim w języku angielskim. Bez wątpienia stanowi to ogromny pozytywny publikacji, gdyż dzięki temu polski czytelnik może zapoznać się z najnowszymi zagranicznymi pracami z dziedziny tanatologii, *death body studies* lub pokrewnych⁹.

Ogromną wartością pracy prof. Domańskiej jest nie tylko zdefiniowanie nowej problematyki, usystematyzowanie pojęć i terminów analitycznych oraz zastosowanie transdyscyplinarnej metodologii, ale również odkrywcze oraz inspirujące, nierzadko prowokacyjne, interpretacje zjawisk społecznych. Głęboko przemyślana i precyzyjnie skonstruowana książka staje się swoistym manifestem transdyscyplinarnych badań. Pełnych troski o przyszłość świata, zaangażowanej w rozpoznanie kondycji ludzkiej oraz pewnej nadziei na przyszłość.

Problematyka, która jest przedmiotem pierwszej części pracy – *Nekropolityka* – posiada ogromny potencjał dla nauk o polityce oraz szerzej – społecznych. Dotychczas pojęcia jak „polityka martwych ciał” czy właśnie „nekropolityka” były zarezerwowane dla publicystów oraz wykorzystywano je w debacie publicznej, szczególnie jako oskarżenie względem drugiej strony sporu politycznego. Poza pracą Wojciecha Jabłońskiego *Komunikowanie śmierci*¹⁰ próżno szukać polskich prac naukowych, które w sposób analityczny, pogłębiony oraz w szerszym kontekście (a nie tylko w sposób wycinkowy) spojrzęłyby na splot śmierci i polityki, ich wzajemnych relacji oraz skupiających się na polityczności martwego ciała i szczątków. Bez wątpienia przyczyną tego jest na wskroś sakralny charakter śmierci oraz zwłok/martwego ciała, które w powszechnym mniemaniu winny być z dala od sfery profanum (w tym wypadku polityki). Najle-

⁹ Warto nadmienić, że badania martwego ciała w Polsce są jeszcze mało rozpowszechnione. Spośród prac (niepolitologicznych) na ten temat można wskazać jedynie parę: M. Gajewska, *Prochy i diamenty. Kremacje ciała zmarłego człowieka jako zjawisko społeczne i kulturowe*, Kraków 2009; P. Morciniec, *Bioetyka personalistyczna wobec ludzkich zwłok*, Opole 2009; M. Napiórkowski, *Powstanie umarłych. Historia pamięci 1944–2014*, Warszawa 2016; S. Rosiek, *Zwłoki Słowackiego*, Gdańsk 1997; A. Wieczorkiewicz, *Muzeum ludzkich ciał*, Gdańsk 2000; J. Żychowski, *Wpływ masowych grobów z I i II wojny światowej na środowisko przyrodnicze*, Kraków 2008.

¹⁰ W. Jabłoński, *Komunikowanie śmierci. Medialne aspekty fizycznego odchodzenia ze świata polityki*, Warszawa 2015.

piej widać to na przykładzie pogrzebów, które w opinii publicznej uznawane są za niepolityczne, zaś próby wplątania ich w politykę traktowane są jako forma profanacji czy też sprzeczne z naszą tradycją. Nic bardziej mylnego, co dobitnie dokumentuje prof. Domańska w jednym z rozdziałów.

Z podobną sytuacją mamy do czynienia w wypadku ekshumacji. Autorka przywołuje przykład badań nad mordem w Jedwabnem, wskazując polityczny wymiar działań władz, jak również rozważając ich zasadność. Nie trzeba szukać daleko, aby znaleźć tożsame zdarzenia. Ekshumacje ofiar katastrofy smoleńskiej oraz dyskusja nad ich sensownością miały nader podobny przebieg, zaś argumenty obu stron (również dotyczące politycznego wymiaru) były wręcz identyczne.

Powyżej przywołane dwa przykłady dobitnie świadczą o tym, że w tej tematyce jest jeszcze wiele do zbadania, zaś droga nakreślona przez prof. Domańską warta jest podążania. Oczywiście jest, na co sama autorka wskazuje, że problematyka zawarta w książce jest jedynie wycinkiem potencjalnego obszaru badań. Studia przypadków wchodzące w skład pracy służą przede wszystkim wyprowadzeniu teorii, kategorii analitycznych, nowych perspektyw badawczych oraz utworzeniu alternatywnej siatki pojęciowej, którą mogą posłużyć się kolejni badacze problematyki.

Na koniec warto wspomnieć o paru zasadniczych mankamentach pracy.

Jakkolwiek zgadzam się w pełni z autorką w kwestii potrzeby szerszego spojrzenia na problem martwego ciała, na transdyscyplinarne traktowanie owej problematyki, to mam wątpliwości czy obecnie (nawet w przyszłości) możemy mówić o odrębnej dziedzinie nauki. Pomimo że na świecie istnieją ośrodki badawcze zajmując się tematyką *death studies* (m.in. Centre for Death & Society na Univeristy of Bath¹¹) to nadal członkowie owych gremiów wyrastają oraz trzymają się (nie zawsze ściśle) swojej dziedziny, jedynie wskazując na punkty wspólne oraz korzystając z metodologii oraz teorii współpracowników.

Ponadto prof. Domańska swoje badania wpisuje w nurt zorientowanej na przyszłość biohumanistyki, która zakłada wiedzę post-/nie-antropocentryczną, post-europocentryczną i post-sekualną. Autorka od lat wskazuje potrzebę zajmowania się nieantropocentrycznymi podmiotami dziejów (jak zwierzęta – *animal studies*¹²). Jakkolwiek interesująca jest to perspektywa, to uważam ją za chybioną. Pomimo skupienia się na innych aktorach historii to nadal pozostają oni w ścisłej relacji z człowiekiem lub będąc pod jego wpływem. Sama prof. Domańska w pewien sposób przyznaje rację takiej perspektywie, gdyż postulując zmiany w kwestii traktowania martwego ciała i szczątków, cały czas odnosi się do przyszłości rodzaju ludzkiego m.in. poruszając problem powiększających się terenów przeznaczonych na cmentarze wpływających na przestrzeń życio-

¹¹ <http://www.bath.ac.uk/cdas> (16.07.2019).

¹² Zob. P. Waldau, *Animal Studies. An Introduction*, New York 2013.

wą ludzi oraz wynikającej z tego potrzeby poszukiwania alternatywnych sposobów grzebania zmarłych.

Ostatnia kwestia to pewna niekompletność pracy. Brakuje kwestii ściśle związanych z badaniami nad martwym ciałem, które dotychczas były poddawane analizie, jednakże nie w ramach *death body studies*. Mam na myśli przede wszystkim egzekucje publiczne oraz późniejsze wystawianie zwłok na widok publiczny, które to działania są na wskroś polityczne (pomimo makabrycznego wymiaru owej polityczności). Dotychczasowe badania skupiały się przede wszystkim na dawnych wiekach, nie zawierając współczesności. Obecnie jednak dzięki rewolucji informatycznej (telewizja, powszechny dostęp do Internetu, livestreaming) podobnie działania mają szersze grono odbiorców. Warto przywołać tzw. Państwo Islamskie czy też wcześniejszą egzekucję Saddama Husseina w 2006 roku. Oczywiście *Nekros* jest li tylko wprowadzeniem, które można traktować jako początek i zachętę badań owej problematyki (również w ramach nauk o polityce). Wobec czego można jedynie mieć nadzieję, że pojęcia, teorię oraz metodologia zaprezentowana w pracy będzie miała badaczy chcących (i potrafiących) twórczo wykorzystać zawarte w niej wskazówki, rozszerzając o inne przedmioty oraz obszary badań naukowych.

Podsumowując, bez żadnych wątpliwości książka prowokuje, skłania do refleksji i dialogu, popycha czytelnika do podjęcia tematu i polemiki z autorką. Stanowi bezprecedensowe oraz pionierskie badania w zakresie martwego ciała i szczątków. Można się spierać (wręcz powinno!) o słuszność tez oraz interpretacji autorki, ale każdy winien się zgodzić z prof. Domańską, że warto zadać sobie pytanie (odwołując się do postaci z popkultury), czy faktycznie prawdą jest, że „kto umarł ten nie żyje”?